

УДК 657

Сливка Я.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри обліку й аудиту та фінансів
Карпатського інституту підприємництва

РОЛЬ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ РОЗРАХУНКІВ З ПОКУПЦЯМИ ТА ЗАМОВНИКАМИ У ПОПЕРЕДЖЕННІ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

THE ROLE OF ACCOUNTING FOR SETTLEMENTS WITH BUYERS AND CUSTOMERS IN THE PREVENTION OF SHADOW ECONOMY OF UKRAINE

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито історичні передумови виникнення тіньової економіки в період становлення перших міст-держав. Звернуто увагу на позитивні та негативні наслідки тінізації господарської діяльності. Окреслено основні риси та передумови появи і розвитку тіньової економіки України. Визначено роль бухгалтерського обліку розрахунків з покупцями та замовниками у визначенні методів боротьби з тіньовою економікою. Запропоновано напрями боротьби з асиметричною інформацією та зменшенням обсягів тіньової економіки.

Ключові слова: бухгалтерський облік, тіньова економіка, операції за розрахунками з покупцями та замовниками, безготівкові розрахунки, асиметрична інформація.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыты исторические предпосылки возникновения теневой экономики в период становления первых городов-государств. Обращено внимание на положительные и отрицательные последствия тенизации хозяйственной деятельности. Определены основные черты и предпосылки появления и развития теневой экономики Украины. Определена роль бухгалтерского учета расчетов с покупателями и заказчиками в определении методов борьбы с теневой экономикой. Предложены направления борьбы с асимметричной информацией и уменьшением объемов теневой экономики.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, теневая экономика, операции по расчетам с покупателями и заказчиками, безналичные расчеты, асимметричная информация.

ANNOTATION

The article deals with the historical background of shadow economy in the period of the first city-states. Emphasis has been put on the positive and negative effects of shadow economic activity. The basic features and prerequisites of shadow economy of Ukraine have been outlined. The article defines the role of accounting for settlements with buyers and customers in choosing the methods of fighting the shadow economy. The author suggests the directions of combating asymmetric information and reduction of the shadow economy.

Keywords: accounting, shadow economy, transactions with buyers and customers, non-cash payments, asymmetric information.

Постановка проблеми. Важливою компонентою національної безпеки України виступає стійка економіка. Корумповані схеми ухилення від оподаткування не лише зменшують доходи бюджету, а і негативно впливають на інвестиційний клімат, суперечать національним інтересам у перерозподілі доходів і власності, збільшують обсяги незаконного привласнення національного багатства, зумовлюють відстрочення наслід-

ків порушення економічних законів. Наявна ситуація виключає можливість прогнозування розвитку економіки та прийняття ефективних управлінських рішень як на рівні держави, так і окремих господарюючих суб'єктів.

Розрахунки з покупцями та замовниками виступають вирішальним моментом у дотриманні чинного законодавства або прийняття рішення щодо тінізації всіх супутніх операцій, що зумовили створення об'єкту продажу та формування грошових коштів контрагентів для його придбання. У подальшому постає необхідність легалізації (відмивання) отриманого доходу, забезпечення можливості вкладення коштів й іншого майна в подальшу діяльність підприємства. За цих умов зростає роль розрахунків з покупцями та замовниками у питаннях попередження та недопущення співпраці підприємств, що працюють у «тіні», та законослужняних підприємств, легалізації протиправно отриманих доходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання тінізації економіки у своїх дослідженнях розглядали провідні вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема О. Барановський, Д. Блейдс, Н.Ч. Бокун, З.С. Варналій, С. Василенко, В.О. Гончарова, Б. Даллаго, С.М. Єрмаков, Г.В. Задорожний, С.А. Коваленко, І. Мазур, В.Л. Ортинський, О.С. Рибчак, В. Попович, О.В. Турчинов, В.К. Сенчагова, Е. Сото та інші. У своїх дослідженнях науковці розглядали причини та наслідки тіньової економіки, методи попередження та боротьби. Питання відображення в обліку операцій за розрахунками з покупцями та замовниками досліджували в частині бухгалтерського обліку дебіторської заборгованості розглядали зарубіжні та вітчизняні вчені: С.Л. Береза, Ф.Ф. Бутинець, П.Н. Василенко, Н.В. Гавришко, В.Н. Жуков, І.В. Орлов, О.М. Петрук, В.М. Пархоменко, К.В. Романчук, Я.В. Соколов, І.В. Супрунова, К.С. Сурніна, О.В. Фоміна та ін. Не применшуючи результати попередніх досліджень актуальними залишаються питання взаємозв'язку бухгалтерського відображення операцій за роз-

рахунками з покупцями та замовниками з методами попередження тінзації вітчизняної економіки.

Постановка завдання. Окреслення передумов тінзації економіки та пошук методів легалізації господарських операцій в частині бухгалтерського обліку операцій за розрахунками з покупцями та замовниками з метою попередження тінзації господарських операцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. З моменту отримання незалежності України у вітчизняній економіці відбулося чимало трансформацій, проте багато проблемних питань залишилися без відповіді, серед них – тіндова економіка.

У період планової економіки дефіцит товарів та зростаючий попит вимагав реалізації продукції та послуг вище встановлених планів, надання послуг за додаткову плату, що зумовило значні обсяги тіндової господарської діяльності. Продаж «з-під прилавку», розкрадання державних запасів товарів на рівні комірників та керівників середньої ланки управління стали звичним явищем. Лібералізація економіки сприяла легалізації переважної більшості видів тіндової діяльності. Водночас розвиток вітчизняної економіки супроводжувався зростанням безробіття, що призвело міграції робітників, суттєвого зменшення доходів населення. Багато вітчизняних підприємств не були готові до умов ринкової економіки та опинилися на межі банкрутства. За цих умов виник значний обсяг попиту на дешевшу продукцію, що можлива за рахунок ухилення від оподаткування.

Вплив тіндового сектора не можна розглядати однобічно як негативний, оскільки сам по собі феномен тіндової економіки є багатограним явищем, яке втілює в собі як елементи традиційної офіційної економіки, так і специфічні риси, притаманні діяльності, що приховується. Тому напрям впливу (позитивний чи негативний) тіндової економіки суттєво залежить від рівня її «критичної маси»: за умов зростання тіндового сектора його позитивний вплив на певні елементи економічної системи може перетворитися на негативні і навпаки.

Тіндова економіка відрізняється від офіційного сектора економічної системи більшою гнучкістю цін. На думку Вольфа Шефера, тіндовий сектор можна класифікувати як ринкову систему, в якій майже без тертя здійснюється координація попиту і пропозиції [1, с. 40].

Однак позитивний ефект від тіндової економіки можливий в умовах швидкого реагування влади у напрямі легалізації новостворених господарських операцій та структур.

У 1980 р. поряд із соціологами і спеціалістами-дослідниками «третього світу» до вивчення проблеми тіндової економіки долучилися й економісти-теоретики, що спиралися на концепції неокласичної теорії, перш за все в його інституційному та неінституційному різновиді. Серед неінституційних концепцій, що набули

поширення в працях вітчизняних дослідників тіндової економіки, – теорія суспільного вибору та теорія прав власності, змістом яких було дослідити вплив правових норм на розвиток легальної економічної діяльності. Науковці звернули увагу на зв'язок між «правилами гри», що визначають межі господарської діяльності людини, і процесом економічного розвитку в цілому. Виходить, коли підприємці, працюючи в легальному секторі економіки, дотримуються цих правил, то вони ними і захищені. Навпаки, коли підприємці не дотримуються цих правил або їх обходять, то вони зайняті в неформальній економіці, а отже, не отримують соціальних благ з боку держави. Тобто критерієм легальності є участь у «законній» (де дотримуються «правил гри») економіці [2, с. 7-8].

Відповідно, тінзація економіки є об'єктивним явищем, що доповнює економічну систему кожної країни. Невідворотність існування тіндової економіки підтверджує тисячолітня історія існування економіки міст-держав. Одним із найперших документальних підтверджень позадержавної діяльності, датованої до нашої ери, виступає приклад, наведений у давньоіндійській «Артхашастрі» [3, с. 89]: «Так само, як неможливо розпізнати, чи п'ють воду риби, які в ній плавають, неможливо визначити, чи привласнюють майно чиновники, які приставлені до справ». Наукові трактати про державне правління містять багато прикладів скарг на чиновників про корупцію. За цих умов питання боротьби з тіндовою економікою не може бути вичерпанним, не залежить від рівня економічного розвитку країни та направлене на мінімізацію обсягів тіндової економіки.

Іншим прикладом тіндової економіки виступає пам'ятка китайської думки «Янь те лунь», датована 81 р. до н.е. «Спір про сіль і залізо», яка розкриває приховане виробництво з метою задоволення потреби суспільства у дефіциті товарів державної монополії. Більше того, створені таким чином товари є дешевшими на суму несплачених податків.

Мислителі періоду античності виділяли недобрсовісну, аморальну, порочну економіку, що виступає аналогом сучасного визначення тіндової економіки, як господарської діяльності, що суперечить певним нормам. Головним прикладом виступає лихварство, необґрунтована вигода за рахунок боржника без створення додаткових економічних благ та невизнання позитивного впливу на розвиток економіки.

У період становлення перших форм державного управління, що передбачало закріплення прав і обов'язків громадян, виникають перші форми тіндової економіки, зокрема ігнорування суспільної домовленості у діяльності певних осіб.

В епоху античності та середньовіччя економіка не була ще самостійною підсистемою суспільства, вона була лише функцією його соціальної організації. Тому свідомість і поведінка

людини в галузі економіки підпорядковувалася моральним і релігійним нормам, які існували в суспільстві і закріплювалися державою [3, с. 14]. У подальшому збільшення або зменшення впливу церкви на управління державою, відповідно, збільшує або зменшує моральну складову у визначенні господарської діяльності або її частин аморальною, тіньовою.

У середні віки Ф. Аквінський у своєму трактаті «Сума теологій» розвиває думку Аристотеля про природність натурального господарства і в зв'язку з цим здійснює поділ багатства на «природне» і «штучне». До першого він відносить продукти натурального господарства, а до другого – золото і срібло. На думку Ф. Аквінського, «штучне» багатство не може зробити людину щасливою, а отже, не може бути його метою, тому що мета людини – в моральному самовдосконаленні. І взагалі, економічні інтереси, продовжує він, повинні бути підпорядковані спасінню душі. Тому в середні віки немає місця для економічної теорії, що розглядала б економічну поведінку людини, де б на першому місці не було моралі. З розвитком товарно-грошового господарства головним інструментом регулювання економічних відносин було канонічне право. Філософи середньовіччя також визнавали діяльність лихварів недостойною суспільства, тому що вони не створюють необхідних предметів для життя. Водночас навіть християнська церква у середньовіччі, яка застуджувала аморальну діяльність, сама порушувала принципи, що встановила. Так, вона займалася продажем індульгенцій тощо [3, с. 15]. Недотримання встановлених принципів і законів характеризує необ'єктивність таких норм, що приречені на порушення та повну відмову в майбутньому.

XIV-XVIII ст. можна вважати періодом, коли закінчується впливовість канонічного права. Провідні держави світу починають торгівлю між собою, і відбувається «первісне нагромадження капіталу». К. Маркс називає це часом, коли «новонароджений капітал стікає кров'ю і брудом через усі свої пори, від голови до п'ят» [4, с. 764].

Період первісного нагромадження капіталу призвів до виникнення підприємців, а в окремих випадках нову складову виробництва – підприємницький хист.

Спочатку підприємцями називали навіть розбійників. Пояснити це можна тим, що вони теж ризикували, а головним критерієм визначення підприємливості був ризик, головною метою підприємця – отримання прибутку, що й надихає на ризик. Щоправда і ризик може бути виправданим і не виправданим, авантюризм. У такому випадку ризик підприємця, який межує з авантюристю, і буде порушенням морально-етичних норм суспільства, а отже – самого Закону. Тому до підприємців відносили безсовісних людей – розбійників [3, с. 17]. У сучасних умовах розвитку теорії права розбійниками вважа-

ють окремих осіб, що здійснили визначені дії, що відповідають критеріям розбою, грабежу.

На думку О. Турчинова, передумовою тінізації економіки виступає підхід, що більшість обмежень окремих видів діяльності, які формувалися впродовж тисячоліть, закладали у відносини між членами суспільства, зокрема, функції самозбереження і розвитку [5, с. 7]. Відповідно, ухилення від оподаткування в умовах втрати ключових конкурентних переваг та загрози банкрутства підприємства виступає ключовим фактором тінізації господарських операцій.

Іншим підходом до визначення передумов тіньової економіки виступають власне правила, їх складність та неузгодженість, що вимагає спеціалізованих знань для їх дотримання.

Історія становлення критеріїв легальної, моральної економіки свідчить про прийняття або відмови від результатів господарської діяльності шляхом засудження, заборони. Відповідно, зміна пріоритетів та керівників (одноосібне правління, церква, суспільство) змінює наповнення поняття тіньової економіки, що характерне для кожної епохи та країни.

Сучасний етап розвитку економічної системи відбувається під впливом різних чинників, зокрема посилення ролі неформальних інститутів та організацій. Серед останніх особливо деструктивними є підвищений рівень ілєгалізації (тінізації) економіки та проявів несумлінної конкуренції. Незважаючи на сформований інституційний базис та розгалужену мережу установ, обов'язком яких є легалізація економіки на державному та наддержавному рівні, спостерігається надмірно інтенсивний розвиток зазначених явищ і процесів, які трансформуються під дією зовнішніх і внутрішніх чинників і набувають неконтрольованого характеру. У таких умовах будь-який суб'єкт економічної діяльності може зазнати збитків через руйнації його факторів виробництва, майна, обмеження діяльності і перерозподілу ресурсів і доходів внаслідок шахрайств, грабежів, вимагання, розбою, крадіжок, підриву іміджу тощо [6, с. 5].

Розвиток тіньової економіки стимулює розвиток корупції, що веде до застосування ринкових принципів розподілу державних послуг та суспільних благ.

На думку З.С. Варналія [7], найголовнішим похідним наслідком від зростання рівня корупції є те, що у деякий момент часу переважна більшість суспільних ресурсів (якщо не усі) почнуть розподілятися за ринковими принципами. Тобто ринкові відносини почнуть виникати там, де у «нормальних» держав їх не може і бути. Розквітнуть так звані корупційні тіньові ринки: ринок адміністративно-господарських рішень, ринок державного захисту прав та свобод громадян тощо. Та й саме формування права відбуватиметься вже не за принципом закріплення суспільних правил і звичаїв у законах, а за принципом «хто більше заплатить» [7].

Натомість у сфері операцій за розрахунками з покупцями та замовниками ринкові принципи встановлення ціни порушені у результаті недобросовісної конкуренції. За цих умов поступово втрачається цінність продуктивної праці, як джерела благополуччя. В умовах порушення економічних законів функціонування ринку та корупції, результативними методами збагачення виступають спекулятивні операції, ухилення від оподаткування, використання асиметричної інформації, здійснення фіктивних операцій.

Вартий уваги той факт, що можливе за рахунок збільшення кількості підприємств або легалізації отриманих доходів. За цих умов низка підприємств створюють з метою легалізації результатів протиправних операцій.

У своїх дослідженнях Е. Сото [8] відстоює позицію, що передумовою тінізації господарської діяльності виступає порівняння витрат, пов'язаних із дотриманням чинного законодавства, можливих штрафних санкцій та прибутку від ухилення від чинного законодавства.

Реалії вітчизняної економіки свідчать про можливість ухилення від штрафних санкцій у випадку виявлення протиправних дій через високий рівень корупції, водночас загальне зменшення податкових зобов'язань досягається шляхом трактування суперечливих положень нормативних актів. Сукупність податкових платежів, що передбачає сплату прямих та непрямих податків (ПДВ – 20% виступають складовою ціни, ПД – 25% з отриманого прибутку), соціальних нараховувань працівників (40% із заробітної плати працівника, що включені до собівартості продукції) забезпечують відчутні переваги у результаті ухилення від сплати податків.

Податкова система України, за результатами ринкових перетворень, свідчить про відсутність компромісів між державою і платниками податків. Наявна ситуація зумовлена співставленням у часі економічної кризи, що ускладнює наповнення бюджету та невідповідність розвитку податкової системи потребами економічного розвитку, зокрема необґрунтовано завищена державна підтримка виробництва господарської системи СРСР. Ситуацію ускладнила поява нових функцій державного апарату, пов'язаних із розбудовою незалежної держави, що вимагало додаткового фінансування.

Політика пристосування бюджету до зменшення обсягів виробництва і доходів безперспективна, враховуючи, що за роки ринкових трансформацій в Україні за рахунок зменшення податкового навантаження виникло значне скорочення державних витрат на фінансування закладів освіти, культури, соціальної сфери, що веде до стратегічного відставання українського суспільства від світового розвитку, посилення соціального напруження, розчарування у ринкових реформах [9, с. 22].

Надмірне та нерівне податкове навантаження, необґрунтоване надання пільгового режиму,

порушення конкурентних умов та корупція зумовили поширення думки, що інакше бути не може.

Важливим фактором тінізації розрахунків з покупцями та замовниками виступає вибір форми розрахунків: готівкові або безготівкові, бартерні операції. Слід відзначити, що вибір готівкових розрахунків сприяє поглинанню ВВП офіційної економіки, а отже сприяє збільшенню обсягів тіньової економіки

Розрахунки готівкою менш контрольовані та сприяють ухиленню від відповідальності у випадку ухилення від оподаткування. За цих умов при здійсненні тіньових господарських операцій господарюючі суб'єкти змінюють структуру грошових запасів, що передбачає збільшення обсягів готівки. Для населення використання готівки для накопичення та розрахунків готівкові теж більш актуальні через недовіру до стану економіки та банківської системи в цілому, уникнення від оподаткування.

Державна підтримка важкої промисловості й паливно-енергетичного комплексу шляхом економічно не обґрунтованих пільг таким галузям приховує реальний рівень податкового навантаження та веде до нерівномірності податкового тиску на різні групи суб'єктів господарювання. За цих умов набуває актуальності натуралізація економічних відносин (бартер, толінг) та збільшення обсягів тіньового сектора.

Методи боротьби з тіньовою економікою в Україні поки що залишаються безсистемними та некомплексними. Усі методи в основному зводяться до каральних санкцій за порушення умов заборони. Використання санкцій без системи зворотного захисту фізичних та юридичних осіб від влади, розкручує небезпечний маховик створення та підтримки розвитку тіньової економіки. Реальні підприємці та суб'єкти господарювання несуть на собі підвищений економічний тягар: по-перше, за їхній рахунок наповнюється державний бюджет, по-друге, їх примушують платити додаткові кошти за державні послуги, які повинні були б надаватися безкоштовно. Тому єдиним способом захисту у реальних суб'єктів господарювання від бюрократично-олігархічної влади залишаються методи тіньової економіки. Відтак, з кожною фазою циклу посилюється конфронтація між владою та реальними виробниками [7].

В демократичних умовах має місце узгодження інтересів суспільства, взаємовплив окремих груп на розвиток економіки шляхом закріплення їх інтересів на рівні нормативних актів. Від об'єктивності їх оцінки реаліям розвитку економіки буде залежати їх виконання або тінізація економіки. За цих умов заборона продажу окремих об'єктів, обмеження певних форм розрахунків (готівкових, в іноземній валюті), в цілому обмеження пропозиції без впливу на зменшення попиту суперечить законам розвитку економіки та веде до її тінізації.

Питання легалізації операцій за розрахунками з покупцями та замовниками, їх належного відображення у системі рахунків з покупцями та замовниками залежить від готовності покупців їх дотримання, що в ряді випадків пов'язане з додатковими витратами. Це вимагає економічних знань з боку покупців та виробників економічних законів, наслідків їх порушення, закономірність піднесення та падіння економіки, цінових коливань ринку, з метою недопущення паніки та зневіри у економічному забезпеченні майбутнього, визначенню співвідношенню «ціна-якість».

Основними напрямками детінізації операцій за розрахунками з покупцями та замовниками, їх облікового відображення виступають покупці. Контроль покупців можливий через контроль за соціальною відповідальністю, моральністю підприємств-виробників та підприємств-продавців, інформування та визнання об'єктивності витрат пов'язаних з продажем.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, наявність тіньової економіки є об'єктивним явищем та сприяє подальшому розвитку економіки в цілому. Однак позитивний ефект можливий лише за умови визнання об'єктивності господарських операцій та розширення чинного законодавства з метою їх легалізації.

Ключовими факторами виникнення та розвитку тіньової економіки виступають:

1) господарські операції, що не передбачені чинним законодавством, але сприяють розвитку економіки;

2) ймовірність банкрутства підприємства, яке можливо уникнути шляхом ухилення від оплакування господарських операцій.

Розрахунки з покупцями та замовниками виступають результатом економічних рішень господарюючих суб'єктів на шляху до отримання прибутку. Збільшення обсягів тіньової економіки зумовлює заангажованість виробників у питанні неефективної боротьби з корупцією, збитковості здійснення господарської діяльності без різного роду схем оптимізації оподаткування, безрезультатність боротьби з недобросовісною конкуренцією, складність попередження фіктивних операцій та шахрайства. Важливу роль

відіграє поведінка покупців, що через низькі доходи прагнуть придбати товари нижче собівартості, виступають маріонеткою штучно створеної паніки, виступають учасниками схем ухилення від оподаткування.

Вирішенням наявної ситуації є активна позиція як покупців, так і господарюючих суб'єктів, що володіють знаннями економічних законів, можуть протистояти асиметричній інформації. В умовах відмови від тінізації господарської діяльності дані бухгалтерського обліку розрахунків з покупцями та замовниками підвищать інформаційну наповнюваність даних бухгалтерського обліку, а знання економічних законів розвитку ринку дозволять користувачам фінансової звітності прийняти ефективні тактичні та стратегічні рішення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Schafer W. Gleichgewicht, Ungleichgewicht und Schattenwirtschaft / W. Schafer // Schattenökonomie: Theoretische Grundlagen und wirtschaftspolitische Konsequenzen. – Göttingen, 1984. – P. 40.
2. Мазур І. Детінізація економіки України: теорія і практика : монографія / І. Мазур. – К. : «Київський університет», 2006. – 239 с.
3. Всемирная история экономической мысли / Гл. ред. В.Н. Черковец. – М. : Мысль, 1987, Т. 1. – 605 с.
4. Маркс К. Капитал. – М., 1995. – Т. 1. – 1126 с.
5. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О.В. Турчинов. – К., 1996. – 196 с.
6. Стратегічні пріоритети детінізації економіки України у системі економічної безпеки: макро та мікро вимір : монографія / За ред. Черевка О.В. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А. – Черкаси, 2014. – 442 с.
7. Варналій З.С. Тінізація економіки та шляхи її подолання [Електронний ресурс] / З.С. Варналій // Матеріали «круглого столу» 26 листопада 2003р. / За ред. Я.А. Жаліл. – Київ, 2003. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Table/ks26112003/012.htm>.
8. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото. – М. : Catallaxy. – 1995. – 320 с.
9. Экономика налоговых реформ : монография / Под ред. И.А. Майбутова, Ю.Б. Иванова, Л.Л. Тарангул. – К. : Алерта, 2013. – 432 с.